

Upsala kyrka och Upsala ärkesäte och deras flyttningsdramatik under 1200-talet

NILS SUNDQUIST

För Uppsala stads tidigmedeltida historia föreligger ännu ett stort antal problem olösta, gällande såväl 1000-tal och 1100-tal som 1200-tal. Det sammanhänger med att det område, i vars centrum staden växte fram – Upsaladomänen – hade så skiftande funktionsplatser. I första hand kan särskiljas två huvudkretsar, där de stora aktiviteterna hade sina baser: först *åmynningen* med dess två stränder, här benämnda Åmynningen-Väst (i Ulleråkers hundare) och Åmynningen-Öst (i Vaksala hundare), därefter *kungsgården* med de tre storhögarna i Vaksala hundare, här benämnd storhögsgården. Mycket talar för att inte bara den monumentala storhögsgården tillkom stor roll under forntidens senare skeden, folkvandringstid och vikingatid, även Åmynningen-Väst, där nu Uppsala domkyrka reser sig, hade utan tvekan stor betydelse. En viktig roll tillkom vid tiden fram mot år 1100 Åmynningen-Öst, där staden Aros med sin permanenta bebyggelse växte fram.

Åmynningen har fått sin stora kulturgeografiska ställning baserad på det förhållandet att den hade sitt läge just där Upsalaåsen, med viktig färdled på sin "rygg", övertvårade den i kommunikationshänseende lika viktiga vattenleden upp mot Upsaladomänen. Som färdledscentrum kunde ingen plats i området uppta tävlan med de två åmynningsstränderna.

Ingen anledning finns att frångå tanken att det redan under forntiden – dvs tiden före staden Aros' framväxt på Åmynningen-Öst – fanns ett samspel storhögsgården och Åmynningen-Väst emellan. Båda platserna var starkt engagerade av åsen; de stora kungagravarna på storhögsgården är skulpterade på åsen – på Åmynningen-Väst är Domberget, Fjärdingslätten och det höglänta slottsområdet delar av den mäktiga Upsalaåsen.

Problemet är: vilken uppgiftsfördelning har rått mellan Åmynningen-Väst och storhögsgården? Det är ej för djärvt att tro att den primära

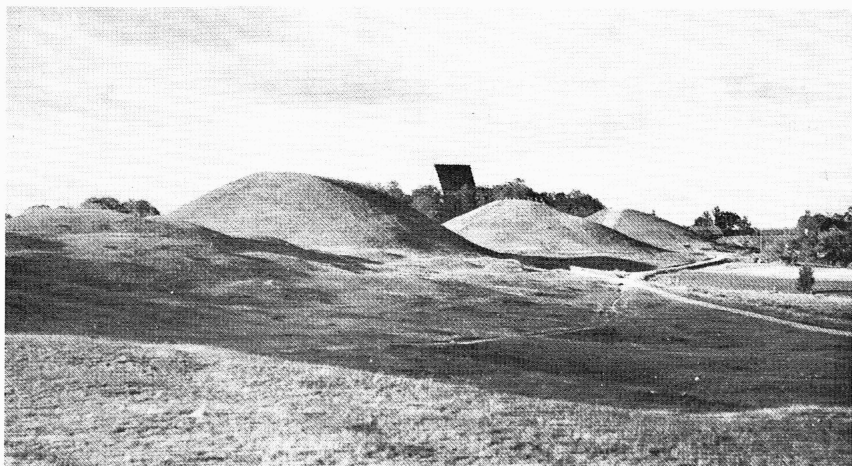

Bild 1. Gravfältet med de tre storhögarna vid pass tre kilometer norr om åmynningen vid Upsala–Aros markerar sannolikt de forntida statsledarnas huvudbostadsgård och gravläggningsplats. Uppfattningen att gården med högarna var den forntida marknads-, tings- och kultplatsen är så sen som från 1670-talet. Till kristen balanspunkt gentemot det nordkultiska Ulleråker–Odenslund vid åmynningen uppläts storhögsgården på 1000- och 1100-talen av statsledaren till den kämpande kyrkan, som här i den rustika gråstenskyrkan under den segslitna övergångstiden hade ett säkert fäste. Staden Aros kan dock ha varit det egentliga, administrativa biskopssätet ("upsaliam urbem").

rollfördelningen varit att medan de stora marknads-, tings- och kultrörelserna (MTK) haft sin bas på Åmynningen-Väst, har storhögsgården med sitt avskilt exklusiva läge varit bostadsgård, gravläggningsplats och hov för ankult för Upsalakungarna (BGA). Ur historisk värdesynpunkt har ingen av de två platserna stått framom den andra: de har båda på ett naturligt sätt kompletterat varandra. Man kan säga att innehavaren av det sakrala kungadömet i Upsala från BGA-kretsen styrde MTK-kretsen.

Många exempel ges på att en storhög eller en grupp av sådana markerar den exklusiva gård, från vilken en storman bevakat de ekonomiska intressena vid en ett antal kilometer från gården belägen marknadsallmänning. Rollfördelningen mellan gård och folkplats blir helt naturlig. Tvåkretssystemet torde ha varit praktiskt taget allmängligt även under de tidiga epoker varom här är fråga.

Under missionstiden, i brytningen mellan forntid och medeltid vid mitten av 1000-talet, förefaller det som om en förändring inträtt i framförallt BGA-kretsens funktion. MTK-kretsen var i hög grad funk-

Bild 2. Den romanska gråstenskyrkan från 1100-talet vid platsen vid högarna sådan den ser ut idag. Det över kyrkan förhöjda partiet t. h., planerat som centraltorn, tolkades av rudbeckianismens portalfigurer Olov Verelius (1618–1682) och Olof Rudbeck (1630–1702) på olika sätt: Verelius ansåg det som de forntida kungarnas fest- och möteshall medan Rudbeck till en början tolkade det som den hyperboréiske Apollons tempel, därefter som Poseidons tempel på den i havet en gång sjunkna ön Atlantis. – Osäkert är om kyrkan någon gång fullbordades i sina väster om mittornet belägna partier.

tionsstabiliserad i sin åldriga hävd som samlingsplats för den stora vintermarknaden distingen, med vilken följde tingssamling och kultsamling. Det torde nu ha blivit BGA-kretsens uppgift, efter vederbörligt beslut från högre politiskt håll, att vara fäste, eller refugium, för den kristna missionen.

Upsaladomänens två kretsar torde i missionsarbetet haft det särdeles brydsamt, då ju den södra kretsen, framförallt under vintermarknaden distingens mångdagarstermin i februari årligen, var praktiskt taget helt invaderad av köpmän och jägare från det kultkonserverativa Ovan-Sveri-

ge. Även sedan kristendomen under 1000-talet redan fått ett visst fäste i sveaväldets centralområden kunde man inte vara säker på nordkultiska reaktioner, förnimbara kanske ända fram på 1100- och 1200-talen. Den farliga platsen var genom dess årliga folkanhopning MTK-kretsen.

Allmänt känt är att 1000-talets missionsarbete fick till huvudbas Sigtuna, även det liksom Upsaladomänen beläget i Tiundaland. Den väl valda platsen hade stora förtjänster för sina ändamål, både för mission och handel. Här fanns goda sjöledsförhållanden med öppen hamn, här kunde inte några kultiska traditioner stå i vägen för den kristna missionens män. Sigtuna blev tidigt biskopssäte. Vi vet säkert att under konung Stenkils tid (1060–1066) biskop Adalvard d y var verksam i Sigtuna. De många fasta stenkyrkorna i Sigtuna vittnar på bästa sätt om stadens starka ställning i den tidiga kristna missionen och organisationen: Sankt Per, Sankt Olov, Sankt Nicolai, Sankt Lars, för att nu nämna de främsta.

Forskningen är överens om att Sigtunas roll som biskopssäte kom att upphöra redan vid tiden kring år 1130. Vad hände vid denna tid? Vi vet ännu inte riktigt säkert varpå det kunde bero att missionsbilden så tidigt förändrades. Den vanligaste tolkningen är att Sigtunas biskopssäte "flyttades" till storhögsgården, BGA-kretsen, i Upsaladomänen. Denna uppfattning tål att diskuteras, enkannerligen om en "flyttning" verkligen ägde rum. Termen kan tolkas som om först nu Upsaladomänen fick "biskopssäte".

Som jag ser det ägde ej någon flyttning rum utan i stället ett *infolgande* av Sigtunas missionsområde under det biskopssäte eller den missionsbas, som redan tidigare än tiden kring 1130 upprättades inom Upsaladomänen, antingen i åmynningsstaden Aros eller på storhögsgården. De som hävdar att "flyttning" av Sigtuna biskopssäte ägt rum har i princip byggt på den till tiden omkring 1120 daterbara sk Florenslängden, där namnen på de svenska huvudorterna för den tidiga kristna missionen står att läsa. De är i nusvensk form: Skara, Linköping, (Eskils)Tuna, Strängnäs, Sigtuna och "Arosa". De som sysslat med den nyssnämnda, för Sveriges tidiga kyrkohistoria så märkliga Florenslängden, väl att betrakta som ett romerskt provinciale, har praktiskt taget konsekvent tolkat "Arosa" som Västeraros, dvs Västerås. I ett föredrag inför Svenska fornminnesföreningen i Stockholm 7 dec. 1944 bröt jag tolkningstrenden och uttalade som min mening att med "Arosa" avsågs

Upsala-Aros. Min uppfattning har härefter delats av åtskilliga forskare. Bästa kriteriet för Upsala-Aros som den riktiga tolkningen är Väst-erås-forskningens ställning i frågan, Harry Ståhl, 1956, och Kjell Kumlien, 1962 och 1971.

Upsala-Aros som missionsbas redan vid tiden kring 1120 kan betyda att Upsaladomänen till sig knöt fast kristenaktivitet betydligt tidigare än vad som hittills ansetts. Ett ytterligare stöd härför är det kända faktum att i Rom 1123 en biskop vigdes för "svearna". Det kan ha varit den biskop, som bar namnet Siwardus obsalensis och som skall ha blivit fördriven redan före år 1134.

Vad Upsala-Aros' tidiga "biskopssätet" gränslinje berör ställs man inför det spørsmålet om inte storhögsgården och staden Aros båda ingick som punkter i Upsala-domänens missionsbas. När vi närmar oss tiden kring mitten av 1100-talet får vi ett beaktansvärt belägg för att BGA-kretsen tagit ett stort steg mot ledningen av missionsarbetet i det den stora domkyrkan, den s k Upsala kyrka, då grundades därute.

Det finns heller ingen anledning att tolka situationen på ett annat sätt vid Sveriges frigörande som egen kyrkoprovins år 1164. Ärkebiskop Stefan och hans regulära munkkapitel bör ha haft den norra Upsala-kretsen som sitt egentliga basområde – dock med nära kontakt med staden Aros, år 1160 därtill vorden martyrlägen för helgonkonungen Erik Jedvardsson.

Vad som i hög grad bidragit till att försvåra tolkningen av problemen kring det senforntida och tidigmedeltida Upsala är att forskningen inte beaktat namnet Upsalas funktionsväxlande betydelse under olika tids-skeden. Praktiskt taget konsekvent har man utgått från att namnet Upsala från förstone varit punktuellt och utgjort namn på storhögsgården. Prefixet up- har givits betydelsen "längre uppåt" belägen; verkliga förhållandet är att prefixet up- även kan betyda "nivåmässigt högre" belägen; i så fall har med namnet Upsala kunnat avses åsterrasserna på Åmynningen-Väst. Det finns intet som motsäger att den domän, som omsluter de två kretsarna vid Åmynningen-Väst och vid storhögsgården, en gång gemensamt kunnat betecknas som "Upsala". Först i ett senare skede har punktualisering skett i det den norra kretsen med sin kyrka fått namnet Upsala och den södra tagit köpstadens namn, Aros. När Adam av Bremen i sin skildring av de kultiska aktiviteterna vid "Ubsola", daterbar till 1070-talet, använder sig av detta namn på temp-

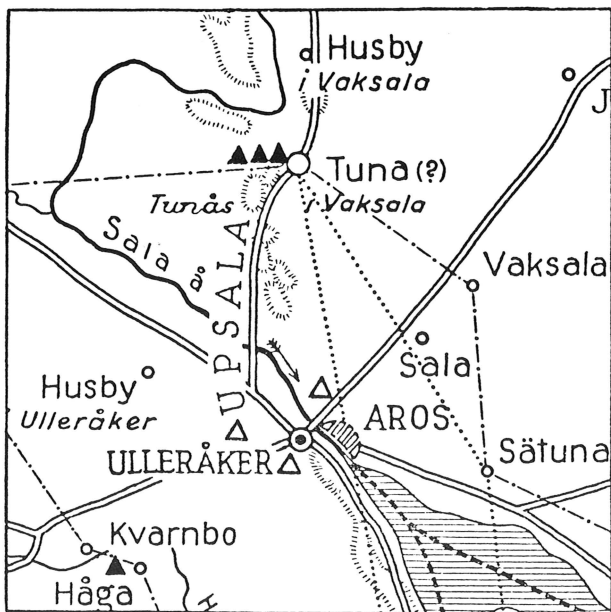

Bild 3. Den forntida "dubbelplatsen" Ulleråker–Tuna (?) vid Uppsala–Aros. Den övre kretsen kan betecknas som BGA (bostad, gravläggning och ankultshov för Upsalakungarna), den nedre som MTK (marknadsplats, tingsplats och kultplats vid de stora folkmötena).

let vet vi inte säkert vilken plats som avses. Dag Strömbäck uttalade i sitt föredrag vid Upplands fornminnesförenings 100-årsjubileum 1969 att den plats, "Upsala-brekka", från vilken Erik Segersäll enligt den isländska sagan åsåg slaget på Fyrisvallarna – utkämpat på 980-talet – kan ha varit identisk med slottshöjden i det nuvarande Uppsala.

Mer än en av årsboken Upplands läsare tycker nog att vad som ovan anförts varit litet väl omständligt när vårt huvudämne skall behandlas, nämligen Upsala kyrkas och ärkesätets flyttningsdramatik under 1200-talet. Jag är dock övertygad om att vad som sagts utgör en nödvändig bakgrund till huvudärendet. Och nu till detsamma!

Man tycker att ärkebiskopen av Upsala och hans regulära benediktin-kapitel skulle ha funnit sig väl till rätta på storhögsgården, där en sådan ståtlig domkyrka planerats och delvis byggts vid mitten av 1100-talet. Men redan i början av 1200-talet råder det uppbrottsstämning. Man vill av allt att döma komma ifrån Upsaladomänen och dess miljö. År 1215 ingår det stora beskedet: påven Innocentius III beviljar en av kapitlet insänd begäran att få flytta till – Sigtuna. Man måste säga att denna kapitlets inställning är förbryllande: man hade väntat sig att en flyttning

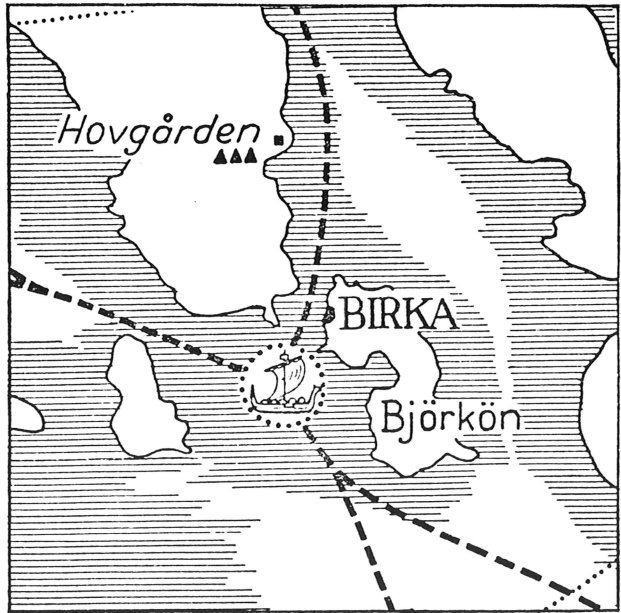

Bild 4. Den forntida "dubbelplatsen" Birka-Adelsö hovgård i Mälaren.

till åmynningen med dess stad Aros och dess Trefaldighetsberg med Erik Jedvardssons martyrlats var det man mest åtrådde. Här var det stora vägmötet för alla de färdleder, som förband Egentliga Sverige nedom Mälaren med Ovan-Sverige och Finland norröver och österöver. Här var den stora samlingsplatsen för vintermarknaden distingen och kanske även, redan nu, ansatser till den nästan lika stora vårmarknaden ersmässan. Men ändock – Sigtuna var målet! Vad var orsaken till denna "flyktvilja"?

Det säger sig självt att det vore av största intresse att närmare kunna precisera upsalakapitlets bevekelsegrunder för upprottet. Men här måste det bara bli hypoteser och spekulationer – vi kommer nog dessvärre aldrig att kunna reda ut dessa frågor. Det enda vi säkert vet är att flyttningen aldrig blev av. En sådan bringades till verklighet först på 1270-talet och då blev fullt naturligt målet staden Aros med Trefaldighetsberget och Erik Jedvardssons martyrlats på Åmynningen-Väst. Flyttningsbeslutets fattande, 9 sept. 1271, är en av de märkligaste händelserna i Uppsala stads historia.

Ur historisk-vetenskaplig synpunkt är det betryggande att planerna på Upsala kyrkas och Upsala ärkesätets flyttning till Sigtuna vid åren

kring 1215 är dokumenterade i säker källa i Vatikanens arkiv. Källan anförs först av Carl M. Kjellberg, 1918, och därefter av Boëthius-Romdahl, 1935.

Kjellberg skriver: "Att Gamla Uppsala vid början av trettonde århundradet var en litet besökt ort har man ett säkert bevis däruti att redan emellan 22/2 1215 och 16/7 1216 påven Innocentius III gav i uppdrag åt biskoparna i Linköping, Strängnäs och Västerås att bemyndiga ärkebiskopen i Uppsala att flytta katedralen eller biskopssätet till en plats, som kallas 'Sittim'. Med denna plats avses sannolikt Sigtuna." Följande källhänvisning görs av Kjellberg: Theiner, *Vetera monumenta Slavorum* (Rom 1863), I, n. 190. Jfr Potthast, *Regesta pontificum roman.*, I, n. 5293.

Boëthius-Romdahl anför:

"Orten – Gamla Uppsala – har befunnits avsides och obekvämt och kapitlet har därför senast år 1215 gått in till påven med hemställan att överflytta stiftssätet från Uppsala till dess gamla plats, Sigtuna, som vid denna tidpunkt tydligen repat sig efter förödelsen en mansålder tidigare och intog ställningen såsom en blomstrande köpstad vid Mälaren.

Man kunde möjligen tänka att den stora domkyrkan i Gamla Uppsala, vars tvärskepps- och långhusgrund blivit framgrävd, skulle vara ägnad att väcka betänkligheter mot ett övergivande. Men mycket talar för att den framgrävda grunden endast varit en grund för en träbyggnad och att stenmurarna aldrig kommit att resa sig på densamma. De murklackar, som befinna sig på norra och södra sidan av kyrkans mittkvadrat, visa sig icke ligga i förband med dennas murverk, vilket de borde ha gjort, därest de varit kvarvarande stycken av ett en gång existerande tvärskepp. De spår av gavelrösten som ännu synas på mittkvadratens yttersidor och som särskilt tydligt framträda på en del äldre fotografier härröra från de provisoriskt i trä uppförda byggnadsdelarna. Man frågar sig ovillkorligen av vad anledning man redan under medeltiden skulle ha brutit ned långhus och korsarmar av sten och vart i så fall stenmassorna skulle ha tagit vägen. På långa avstånd från Gamla Uppsala finnes icke ett hus i vilket gråstensmaterial av detta slag kan ha ingått.

Påven beviljade emellertid i ett brev, efter all sannolikhet utfärdat 1215, det äskade tillståndet i så måtto, att han befullmäktigade bisko-

parna i Linköping, Västerås och Strängnäs att då förslaget kunde genomföras ("si sit expediens") å hans vägnar lämna medgivande till ärkebiskopssätets flyttande. Den lägliga tidpunkten måste givetvis bestämmas av något för frågan väsentligt faktum, och detta kan ej gärna ha varit något annat än att åtgärder hunnit vidtagas som betryggade att stiftsätet skulle kunna upprättas på tillbörligt sätt med värdig stiftshelgedom och andra för dess funktioner nödvändiga inrättningar.

Flyttningsurkunden, som varit känd av C. M. Kjellberg genom annan källa, utgöres av ett regest i Vatikanens arkiv sign. Reg. Vat. 8 A. Efter vad som kan slutas av ett studium av handskriften har brevet utfärdats senast 1215. För dessa uppgifter ha vi att tacka vatikanska arkivets prefekt, monsignor Mercati, Professor Axel Boëthius och Fru S. Carlander."

Urkundstexten, på latin, har följande lydelse (med upplösning av handskriftens förkortningar):

"Lingacopensi Stregiensi et Arusiensi episcopis mandatur vt Archiepiscopo Upsalensi transferendi ecclesiam cathedralem seu sedem ad locum qui dicitur Sictum Sictm, si sit expediens, tribuant potestatem."

Boëthius-Romdahl uttalar att enligt M. Mercati namnet Sictum kan läsas såväl Sictunam som Sictunum.

På min begäran har doc. Anders Piltz, Uppsala, översatt den anförda latinska texten till svenska:

"Biskoparna i Linköping, Strängnäs och Västerås får uppdraget att befullmäktiga ärkebiskopen i Uppsala att, om så är lämpligt, överflytta domkyrka och biskopssäte till den plats, som kallas Sigtuna."

Påven Innocentius III:s ämbets-tid var åren 1198–1216.

Innan ett försök görs till tolkning av orsakssammanhången till att Sigtuna valdes som den nya domkyrko- och ärkesätetsplatsen må med några ord beröras de band, som även efter Sigtuna biskopssätets inlemmande under Upsala vid tiden kring år 1130 förenade Sigtuna och Upsala-Aros. Det påtagligaste av dessa band är de två orternas funktio-

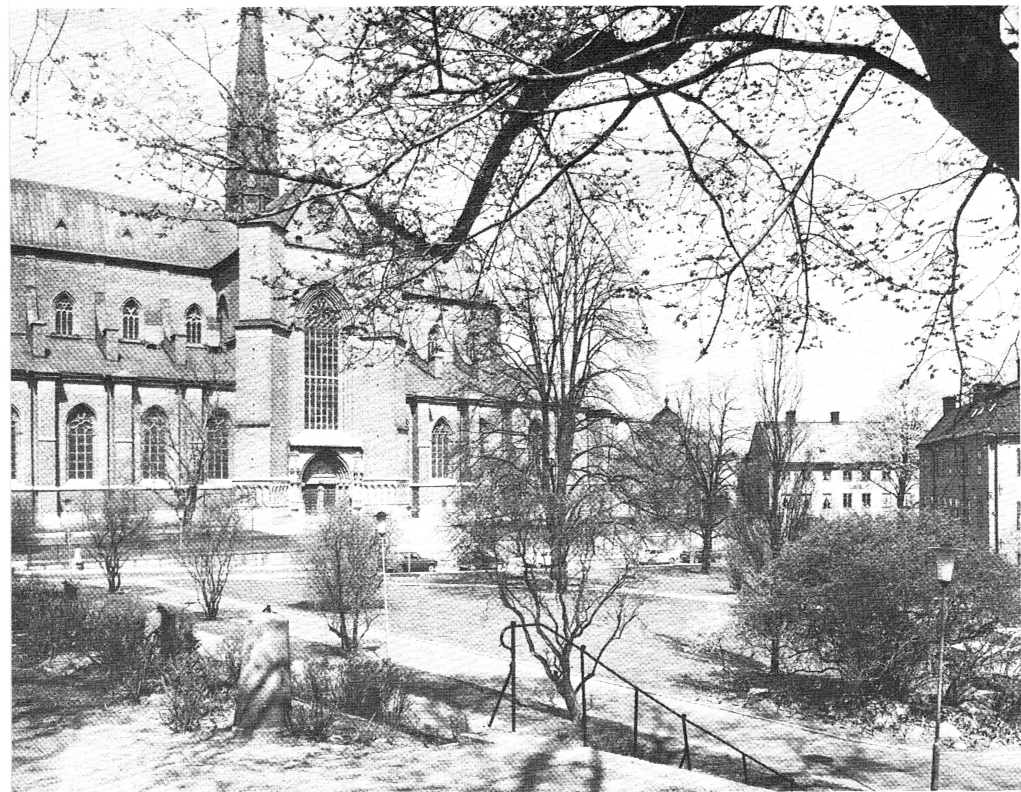

Bild 5. Den öppna platsen söder om Uppsala domkyrka, nuvarande Riddartorget, dit den äldre traditionen – dvs. före mitten av 1600-talet – förlägger den heliga *lunden*, svearnas stora kultiska samlingsplats. Lunden torde av ekonomiska skäl inte ha "avspärrats" förrän på 1260-talet, enär de kultkonserverativa köpmännen från Ovan-Sverige först då ansetts positivt ställda till kristendomen. – Foto Arne Johansson.

ner som säten för folklandsprostarna över Tiundaland och Attundaland. Prosten över Tiundaland nämns som Ricard i Aros, prosten över Attundaland heter Johannes i Sigtuna; till dem kommer prosten över Fjädrundaland, Walter i Enköping. Samtliga tre är sigillvittnen på ärkebiskop Stefans kända förlikningsbrev, daterbart till tiden 1164–1167. Tillfogas må att flera förhållanden talar för att den dominikansinnade ärkebiskop Jarler i Upsala (ämbetstid 1236–1255) hade starkt intresse för Sigtuna, särskilt kring frågan om Sigtuna dominikanklosters slutgiltiga utformning. Ett påtagligt vittnesbörd om Jarlers starka känsla för sigtunakonventet är att han valde sin grav i klosterkyrkans munkkor.

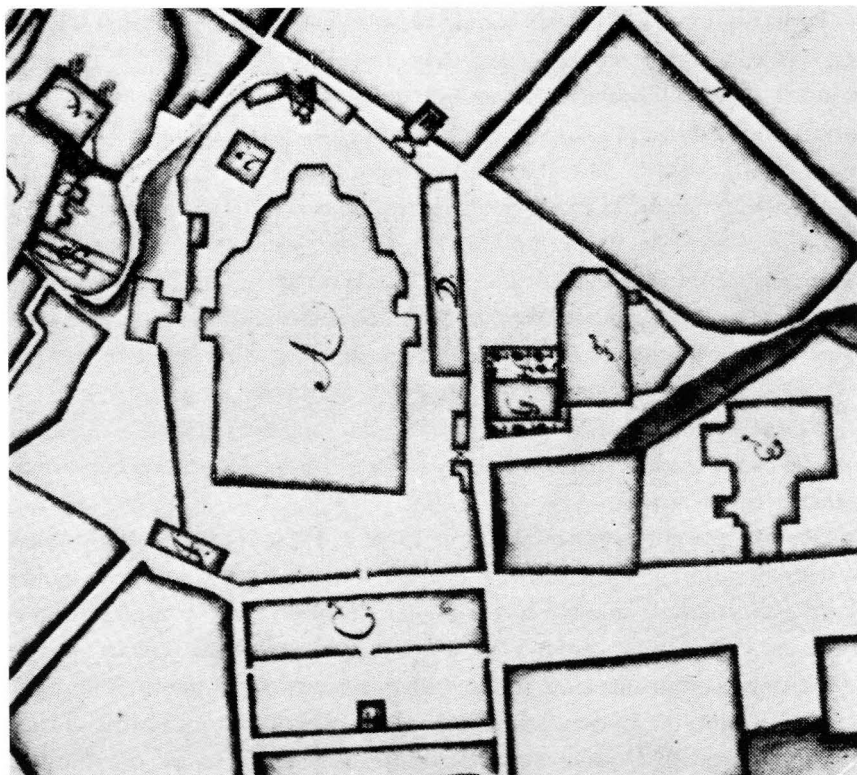

Bild 6. På en stadsplan över Uppsala från 1667 finns lunden utsatt på nuvarande Riddartorget med namnet "Odens lundh" (H på kartan); F utmärker det på den öppna platsen vid mitten av 1300-talet uppförda S:t Eriks kapell – Rosenhaneska arkivet, Vitterhetsakademien.

Att det regulära munkkapitlet med ärkebiskop Valerius (ämbetstid 1207–1219) i spetsen valde Sigtuna kan ha sin grund i att Sigtuna hade så rika traditioner i det kristna missionsarbetet. Det var det första biskopssätet. Här var Adalvard d y, som ovan redan antytts, biskop under konung Stenkils tid, 1060–1066. Även om det om Adalvard d y säges att han sändes till Sigtuna och Upsala ("ad Sictunam et Upsaliam directus est") måste man helt visst tolka det sagda så att den fasta basen skulle vara Sigtuna men att det till arbetet hörde att Upsala, nordkultens högborg, skulle noggrannt bevakas. Vad som därtill gjorde Sigtuna attraktivt var de många – ovan nämnda – stenkyrkorna.

Trots Sigtunas förtjänster som kyrkostad kan man inte frångå tanken att det var andra orsaker, som drev flyttningsplanerna. Att från en central plats i Upsaladomänen behärska det kyrkliga missions- och organisationsarbetet i Sverige torde ha vägt mera än de fördelar Sigtuna hade att erbjuda. Min tro är att redan tidigt under 1200-talet Åmynningen-Väst inom MTK-kretsen egentligen var det åtråvärda målet. Platsen erbjöd de bästa möjligheter att nå kontakt med inte minst ärkestiftets befolkningsområden i Ovan-Sverige. Den åldriga vintermarknaden distingen drev här årligen samman stora delar av sveaväldets folk. Åmynningen-Väst, det forna Ulleråker, kunde betraktas som sveaväldets urgamla, naturligt framvuxna centrum.

Men någonting kan ha gjort det nämnda området "farligt" – så farligt att det motiverade flyttning till en plats med för kyrka och kyrkoledning säkrare förhållanden.

Det rika traditionsmaterialet från 1300-, 1400-, 1500- och 1600-talen – stött av kulturgeografiska värderingar – uttalar entydigt att de gamla kultformerna haft sina två huvudobjekt, "lunden" och "templet", lägesbestämda till Åmynningen-Väst. Utan någon som helst tvekan skedde dock deras neutralisering senast vid mitten av 1100-talet. "Templet" ersattes sannolikt av den primära Trefaldighetskyrkan på Mons Trinitatis, nuvarande Domberget. Någon som helst form av nordkultisk aktivitet torde inte ha ägt rum efter neutraliseringen.

Men det märkliga är att det förefaller som om "lunden" inte höggs ner. Enligt den danske läkaren Gerhard Stalhoffs berättelse fanns den kvar vid hans besök i Uppsala år 1660 och på kartören Johan Berghs karta över Upsala stad av år 1667 finns den tydligt utsatt med beteckningen "Odens lundh". Dess läge är på nuvarande Riddartorget, kring det gamla skolehuset, anslutet till det på platsen befintliga medeltida Sankt Eriks kapell.

Vad man kan tänka sig är att efter nordkultens neutralisering på 1100-talet "lunden" som sådan avsiktligt fick stå orörd. Möjligt är att "lunden", även efter dess neutralisering, behöll en stark ställning i folkmedvetandet, särskilt under den inemot två veckor långa distingsterminen, då marknadsfolk från det kultkonserveriva Ovan-Sverige i tusental och åter tusental invaderade Åmynningen-Väst och Åmynningen-Öst för att driva handel på "Isen" och på "Kampen". Man ville helt enkelt ha "lunden" kvar, även om den inte längre var plats för

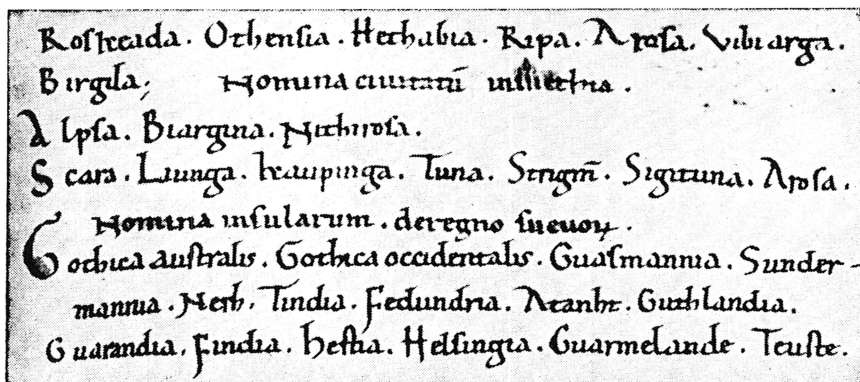

Bild 7. I en handskrift i Laurentiusbiblioteket i Florens i Italien, daterbar till tiden omkring 1120, nämns för första gången svenska "landskap" och viktigare orter, sannolikt "biskopssäten". De senare återfinns på fjärde raden ovanifrån. De är (i nusvensk form): Skara, Linköping, Tuna, Strängnäs, Sigtuna och Aros. Tuna torde vara identiskt med Eskilstuna och Aros med Uppsala-Aros. Möjligt är att (Eskils)tuna hade Rekarnebygden som missionsområde, Strängnäs Södermanland, Närke och Västmanland, Sigtuna Attundaland och Fjädrundaland – vilket senare i väster sträckte sig över Västerås fram till Åkerbo härad med Köping – och Uppsala-Aros, slutligen, Tiundaland med Gästrikland.

kultiska utbud. Till och med kan tesen drivas så långt att ett bibehållande av "lunden" ansågs opportunt av politiskt-ekonomiska skäl. Som inget annat objekt hade "lunden" förmåga att samla folkmassorna till den för rikets ekonomi så viktiga distingen.

Går vi nu tillbaka till 1200-talets början, den planerade Sigtunaflyttingens tid – är det för djävt att tro att stämningen kring "lunden" ännu var så stark att den väckte oro hos kyrkans och missionsarbetets folk? Vi vet inte något säkert, vi kan bara spekulera. Läget kan ha varit så kritiskt i Upsaladomänen att Sigtuna hägrade som den plats, som kunde erbjuda munkkapitlet lugnare och säkrare arbetsförhållanden. Men man härdade ut på sin gamla plats på storhögsgården trots dess avskilda läge.

Under ärkebiskop Jarlers tid, 1236–1255, hade det regulära munkkapitlet ersatts av ett sekulärt kapitel. Och under ärkebiskop Lars ämbets-tid (1255–1267) inleddes Upsala kyrkas andra flyttningsdrama, vars huvuddata här återges.

Vid något tillfälle före 1245 hade Upsala kyrka skadats av brand och bemödanden gjordes för att återställa kyrkan, vilket framgår av påven

Bild 8. Mynt, daterbart till 1200-talets tidigare del, funnet vid 1960-talets grävningar vid Flasta kyrkoruin i Skoklosters socken. Omskrift: REX VBSA-LI. I mitten ett stort A, som möjligen kan tolkas som präglingsorten, (östra) Aros. – Mynt av samma brakteat-typ har som mittbild ett kors eller en krona.

Innocentius IV:s brev av 9 aug. nämnda år. 6 okt. 1257 utfärdade ärkebiskop Lars till innevånarna i Hälsingland och Jämtland ett brev med löfte om 40 dagars avlat för dem, som lämnade bidrag till Upsala kyrkas återställande. 1 nov. samma år riktade Birger Jarl till innevånarna i Ångermanland och Medelpad en erinran om att de tidigare givit löfte om understöd till Upsala kyrkas återuppbyggnad.

5 sept. 1258 dagtecknade påven Alexander IV i Viterbo ett brev till biskop Karl i Västerås, i vilket denne erhöll fullmakt att å påvens vägnar ge tillstånd att flytta Upsala domkyrka till en lämpligare plats. 16 febr. 1259 utfärdar påven Alexander från Anagni ett brev med uppmaning till de svenska biskoparna att lämna sin medverkan till domkyrkans flyttande. 1 mars 1259 avger påven brev i samma syfte till konungen och Birger Jarl. Samma dag utfärdar påven brev till de svenska biskoparna med påbud att av de till kyrkobyggnad anslagna tionden lämna bidrag till ärkesätets domkyrkobyggnad.

22 sept. 1270 tillkännagav konung Valdemar vid ett möte tillsammans med rikets stormän i Söderköping sitt beslut att Upsala domkyrka skulle flyttas från sin gamla plats. Inte förrän året därpå kommer det avgörande beslutet om var den nya domkyrkan skulle förläggas: 9 sept.

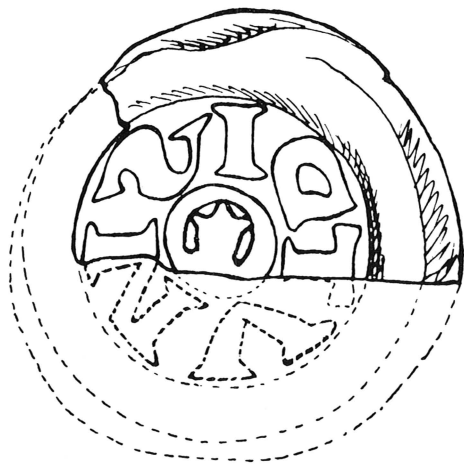

Bild 9. Mynt från Sigtuna, daterbart till 1200-talets mitt, funnet i Jomala Kyrka på Åland. Mynttypen är tidigare ej känd. Efter Nils Ludvig Rasmusson & Lars O. Lagerqvist (1965).

1271 utfärdade biskop Karl av Västerås från Östra Aros, som nu var staden Aros' namn, ett brev, där han med apostolisk myndighet lämnade medgivande att domkyrkan skulle få flytta från den gamla platsen till den ort, där han vid brevets utfärdande befann sig. Jämlikt påbrevet 13 år tidigare skulle domkyrkan på den nya orten bibehålla sitt gamla namn och därtill knutna rättigheter. Samma dag utfärdade de svenska biskoparna i Östra Aros ett brev, vari de beviljade avlat för den, som besökte Upsala domkyrka.

Av vad som ovan anförts framgår att det platsval för Upsala kyrka, som inleddes 1258, tog inte mindre än tretton år i anspråk. Även här, i det andra "flyttningsdramat", dristar vi göra oss den frågan om inte miljön för den gamla kulten, lokaliserbar till Dombergsområdet, vållat tidsutdräkten. Att man redan från början, dvs 1258, varit inställd på att utbyta BGA-kretsen mot Åmynningen-Väst, med Trefaldighetsberg och martyrlplats, torde på goda grunder kunna antas. Men: man vågar även nu tänka sig att ledningen för flyttningsföretaget inte ansåg den nya platsen ofarlig. Det långa uppskovet med beslutet om flyttningen till den åtråvärda platsen kan även nu ha berott på "lundens" ställning hos marknadsfolket. Först 1260-talet kan ha medfört säkrare förhål-

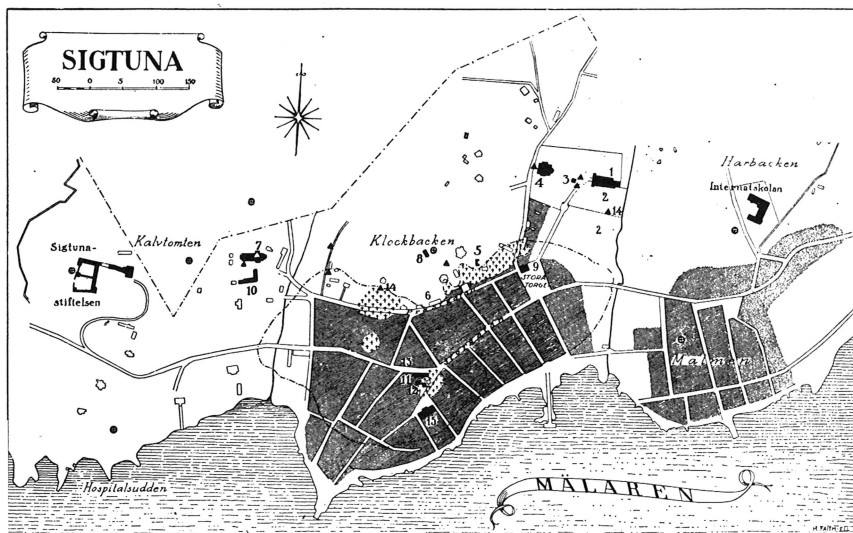

Bild 10. Sigtuna stadsplan på 1920-talet. 1. Mariakyrkan, 4. S:t Olofs kyrkoruin, 5. S:t Lars kyrkoruin, 7. S:t Pers kyrkoruin, 12. kyrkoruin vid Sigtuna fornhem. – Efter Bengt Thordeman.

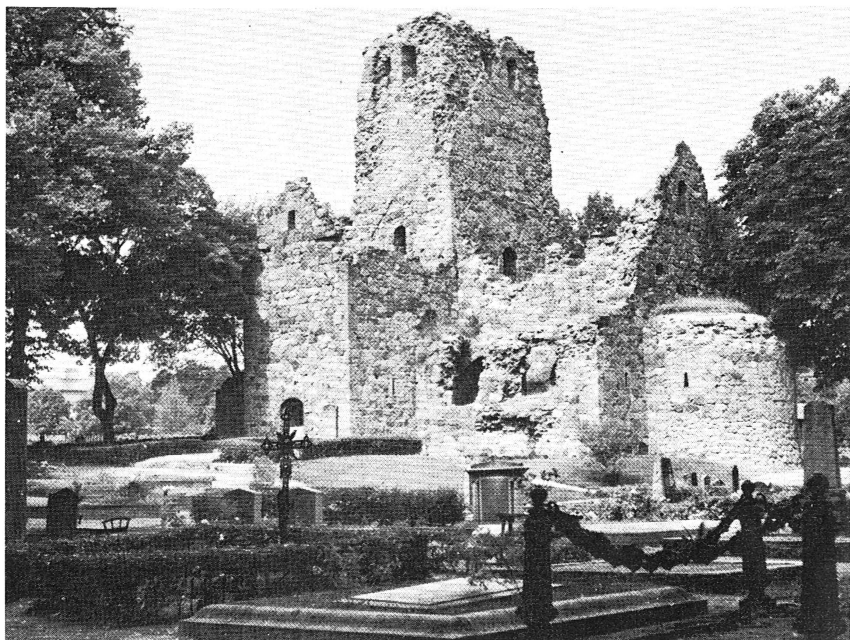

Bild 11. Sigtunas framskjutna ställning under kristianiseringstiden, 1000- och 1100-talen, belyses med kraft av de tidiga gråstenskyrkorna, bland dem Sankt Olof (bilden).

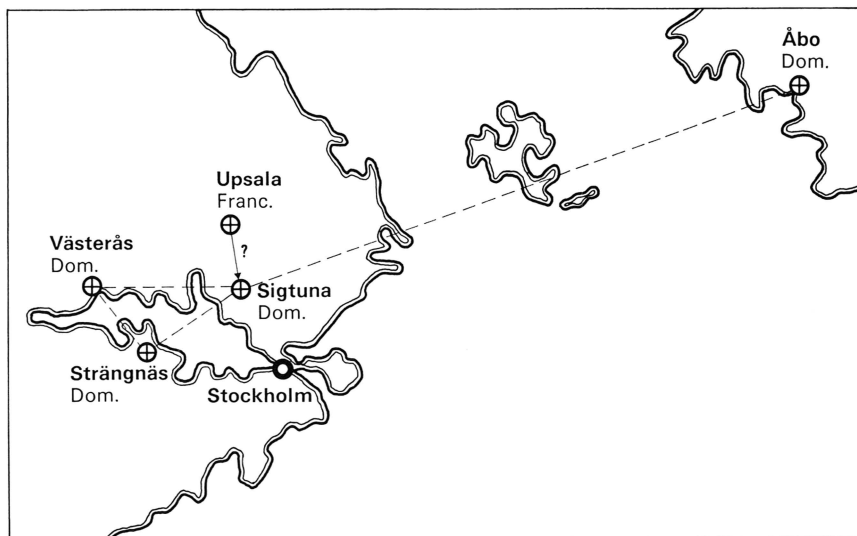

Bild 12. Karta över Mälardalen och västra Finland med dess biskopssäten markerade. Det visar sig att Strängnäs, Västerås, Sigtuna och Åbo har dominikankloster medan den kyrkliga huvudorten Upsala-Aros "bara" har franciskankloster. Förhållandet kan tyda på att tanken var att Upsala ärkesäte skulle förläggas till Sigtuna och att – så som i de övriga biskopsplatserna var fallet – ett närmare samarbete med dominikanorden skulle etableras av Upsalakapitlet. Flyttningstanken till Sigtuna kan möjligen ha upprätthållits ännu av ärkebiskop Jarler (ämbetsår 1236–1255), vars starka knytning till Sigtuna framgår av att han valde sin grav i dess dominikankyrka, där den ännu kan ses i munkkorets nordvägg.

landen. Och först 1271 är man, som antyts, mogen för beslut: domkyrka och ärkesäte skall ta i anspråk det åldriga området, som sedan sekler varit att betrakta som sveaväldets ekonomiska, judiciella och kultiska centrum – MTK-kretsen kring Domberget.

Den nya stora domkyrka, som planerades, kom att ta lång tid att färdigställa och det fanns anledning förmoda att "lundens" farlighet efter hand alltmer dämpades. Härtill kom att den gamla domkyrkan på storhögsgården ännu i många år stod till disposition för gudstjänst, kungakröning och som refugium.

Till sist: min tro är att storhögsgårdens glans och ära som det svenska rikets mäktigaste och märkligaste fornminnesområde växer i styrka i samma mån som gården historiskt inte diskriminerar Åmynningen-Väst, det gamla Ulleråker med lunden Odenslund eller Aspali, som lunden även kallas, och den stora forntidsmarknaden distingen.

Kommentar och litteratur

För ett bedömande av frågan om ålders- och funktionsställningen hos MTK-kretsen (Åmynningen-Väst) och BGA-kretsen (storböggården) är det på annalister, krönikörer och kartörer baserade traditionsmaterialiet särdeles viktigt. Det blir ett välkommet komplement till de naturgeografiska och kulturgeografiska värderingarna och till det faktum att tvåkretssystemet med folkrets och exklusiv-krets varit praktiskt taget allena rådande under forntiden. Härtill kommer den ej ovanliga företeelsen att under den kultiskt kontroversiella forntiden-tidigmedeltiden exklusiv-kretsen utsetts som missionsbas tills säkrare förhållanden nåtts.

Nedan förtecknas i summarisk form de källor där det traditionsmaterial står att finna, som ger den södra MTK-kretsen i Upsaladomänen folkligt aktivitetsföreträdare framom den norra, exklusiva BGA-kretsen:

1300-talet: Magister Mattias Lincopensis i Poetria, före 1332.

1400-talet: den anonyme stockholmsmunken i Prosaiska krönikan, före 1457; – Ericus Olai i Chronica Regni Gothorum, 1460-talet.

1500-talet: Olaus Magnus i Historia om de nordiska folken (Historia de gentibus septentrionalibus ...), 1555; – Kyrkmålningen Kristi Dop i Lohärads kyrka, o. 1500.

1600-talet: Joh. Messenius i Sveopentaprotopolis, 1612; – Lilla rimkrönikan, 1615; – Joh. Baazius d ä i Inventarium ecclesiae Sveo-Gothorum, 1642; – Andreas Lilonius i Lovtal till Upland, Dorpat 1651; – Gerhard Stalhoff i reseberättelse, 1660; – Johannes Schefferus i Upsalia Antiqua, 1666; – Johan Bergh, karta över Upsala, 1667; – Olof Rudbeck, ritning i Atlanticans Atlasband, 1679.

Något traditionsmaterial kring BGA-kretsen – storböggården – föreligger ej; namnet "Tingsslätten" tillkom först på 1920-talet.

Beträffande "lundens" traditioner i Trefaldighetskyrkans miljö i Uppsala hänvisas till Öyvind Sjöholms intresseväckande diskussion härom i Arkestiftets Julhälsning 1974/75.

Då jag vill hävda att den gamla kulturen i "lundens" form varit starkt involverad i det samtida politiskt-ekonomiska beslutsfattandet kan paralleller här till påvisas bl a från senare skeden i Sveriges historia, exempelvis 1500-talet, då katolicism-protestantism inte kom utanför de politiska avgörandena. En storartad översikt härom står att läsa hos Michael Roberts i hans digra verk *The Early Vasas, A History of Sweden, 1523–1611*, Cambridge 1968. Ja, även i vår tid är det ställvis ute i världen ofrånkomligt att politik och religion inte kan skiljas från varandra.

Utgår man från att "Arosa" i Florenslängden från o. 1120 åsyftar Västeraros är det liktydigt med att Västerås "biskopssäte" bör föras till, förslagsvis, 1100-talets början. Inga kriterier, vare sig romanskt-arkitektoniska, traditionsmässiga eller dokumentärt-personella stöder en sådan tes. 1170-talet torde vara Västerås' biskopssätets tidigaste decennium. Den förste biskop, vars namn nämns, är Robert, 1219.

Ett problem, som alltid kommer att vara aktuellt i forskningen kring de äldre skedena i Uppsala stads historia, Aros-tiden under 1100- och 1200-talen, är gränslinjedragningen för Upsala biskopssäte, från år 1164 ärkebiskopssäte. Alldeles i sin ordning är att biskopssätets centralområde var storhögsgården med Upsala kyrka. Frågan gäller om i någon form staden Aros hade relation till biskopssätet. Vid flyttningsplanerna kring år 1215 nämns i tillståndsakten "ecclesia seu sedes", dvs. "kyrkan och biskopssätet". Vid flyttningsförberedelserna åren 1258–1271 nämns i akterna endast "ecclesia", aldrig "sedes". Nämnda inskränkning indicerar snarast att flyttningen hade att röra sig inom ärkesätets gränser, något som innebure att staden Aros vid åmynningen, dit ju flyttningen kom att äga rum, betraktades som ärkesätet närstående. En intressant aspekt på denna minst sagt invecklade fråga är det faktum att vissa förhållanden pekar dels mot att ärkebiskopen av Upsala, i varje fall åren o. 1190-1215, tillkom myntningsrätt, dels att staden Aros synes ha utgjort myntorten. Se närmare härom Lars O. Lagerqvist, 1970, pag. 48 f. Även om man inte vågar gå så långt att man i staden Aros ser en del av ärkesätet är det dock tydligt att staden inte stått ärkesätet fjärran.

Ett praktiskt taget lika intressant men även lika invecklat problem är när slutgränserna för ärkesätet fick sin inskränkning till staden Uppsala, där metropolslutkyrkan kom att uppföras för att slutinvigas först pingsten 1435. Känt är att Upsala kyrka på storhögsgården fick stå i ärkesätets tjänst åtskilliga år efter 1271, flyttningsbeslutsåret. Man hamnar praktiskt taget automatiskt i den situationen att åtminstone ännu under 1200-talets sista decennier – förmodligen ännu längre – Uppsala ärkesäte under den stora omvandlingens tid omslöt både åmynningskretsen och storhögskretsen.

Boëthius-Romdahl (1935) går så långt, då de behandlar den av Kurian 1215 beviljade flyttningen till Sigtuna, att de tänker sig möjligheten av att Upsalaka-pitlet aktiverat ärendet genom att låta uppföra den nuvarande Mariakyrkan som ny ärkesät kyrka. Jag frångår denna tes (1952 och 1972) och tänker mig i stället att ärkebiskop Jarler (ämbetstid 1236–1255), såsom i huvudtexten ovan redan antytts, befördrat dominikanernas byggnadsintresse i Sigtuna, möjligen med den tanken att, såvitt ärkesätet flyttades dit, ett samarbete skulle kunna etableras kapitulares och dominikankonventet emellan. Av intresse är att ärkebiskop Jarlers grav, som även sagts, är att finna i Mariakyrkans munkkor.

I ett anförande inför Uppsala Rotaryklubb 28 februari 1979, betitlat "Den stora tempelstriden i Uppsala – ett 300-årsminne", sökte jag göra en värdesättning av Schefferus' och Verelius' ställning i det s. k. Upsala tempels lägesfråga. Efter ingående prövning fann jag att Schefferus måste placeras framom Verelius. Anförandet är utförligt refererat av Ola Ehn i Rotaryklubbens stencilerade veckobrev nr 35, 1979.

Jag kan ej underlåta att i min kommentar uttala att min uppfattning är att ett studium av Upsalas historia i brytningstiden mellan forntiden och medeltiden ej kunde genomföras utan Sune Lindqvists storverk från 1936, "Upsala högar och Ottarshögen". Detta arbete är grundläggande för alla tidiga upsalastudier.

Vid en diskussion om ett ortnamns innebördsförändringar – med utgångspunkt från namnet Upsala – har professor Lars Hellberg givit mig termen "funktionsväxling". Efter en diskussion kring det tidiga tvåkretssystemet har länsantikvarie Stig Rydh uttalat karaktäristiken "gård och stad".

Till sist mitt tack till docent Anders Piltz, Uppsala, för värdefull översättning av latinsk text.

Litteratur

- Boëthius, Gerda -Romdahl, Axel L., Uppsala domkyrka 1258–1435, Uppsala 1935. (Se särskilt Bilaga IV, s. 211, om aktmaterialet i Vatikanens arkiv angående Uppsala ärkesätets planerade flyttning till Sigtuna år 1215.)
- Carlsson, Einar, Translacio archiepiscoporum, Erikslegendens historicitet i belysning av ärkebiskopssätets flyttning från Uppsala till Östra Aros. Uppsala Universitets Årsskrift 1944: 2.
- Envall, Petrus, Svenska stift och landskap i början av 1100-talet. Namn och Bygd 1950.
- Liunga, Kaupinga och Arosa. Historisk tidskrift 1956.
- Florenslängden. Historisk tidskrift 1961.
- Friesen, Otto von, Sigtunas ålder och uppkomst. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 26, Uppsala 1920.
- Gallén, Jarl, De engelska munkarna i Uppsala – ett katedralkloster på 1100-talet. Historisk tidskrift för Finland, 1976.
- De engelska munkarna i Gamla Uppsala. Understreckare i Sv. Dagbl. 29 juni 1977.
- Hörner, Nils G., Fyrisåmynningen och landhöjningen. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 46: 3, Uppsala 1943.
- Janse, Otto, Upsala ärkesätets flyttning; i Bidrag till Sverges medeltidshistoria tillägnade C. G. Malmström 2 nov. 1902, Uppsala 1902.
- Kjellberg, Carl M., Gamla Uppsala biskopssäte och dess föregångare. Från Fyris' slätter, Uppsala 1918.
- Flyttningen av ärkebiskopssätet och Erik den heliges relikier 1273 från Uppsala till Östra Aros. Fornvännen 1919.
- Ovanberga. Herrens Berg. Uppsala. Upsala Nya Tidning 27 jan. 1909.
- Kleberg, Tönnes, Medeltida bibliotek, 1, Biskop Siward av Uppsala och hans bibliotek, Uppsala 1968.
- Kumlien, Kjell, Sveriges kristnande i slutskedet – spörsmål om vittnesbörd och verklighet. Hist. tidskr. 1962.
- Västerås till 1600-talets början. Västerås genom tiderna, Del II, Västerås 1971.
- Lagerqvist, Lars O., Svenska mynt under vikingatid och medeltid samt gotländska mynt, Stockholm 1970.
- och Jonsson, Kenneth, Den tidigaste medeltida myntningen i Svealand. Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, nr 5, 1978.
- Lewenhaupt, E., Uppsala och dess omgivning 1660 (med Gerhard Stalhoffs reseberättelse). Upplands fornminnesförenings Tidskr., 28 (1894–1896).
- Lilonius, Andreas, Lovtal till Uppland (Dorpat 1651). I översättning av Jan-Olof Tjäder och med kommentar av Wolter Ehn, Uppsala 1963.
- Lindqvist, Ingeborg, Kring Uppsala domkyrkas byggnadshistoria. Upplands fornminnesförenings Tidskr., 45: 3.
- Lindqvist, Sune, Upsala högar och Ottarshögen, Uppsala 1936.
- Ljungberg, Helge, Den nordiska religionen och kristendomen, Uppsala 1938.
- Tor, Undersökningar i indoeuropeisk och nordisk religionshistoria, I, Den nordiska åsguden och beslättrade indoeuropeiska gudar. Den nordiska åsguden i bild och myt. Uppsala universitets årsskrift 1947: 9.

- Messenius, Joh., Sveopentaprotopolis, thet är the fäm förnämste och älste Sweriges och Göthes hufvudstäder ..., Stockholm 1612.
- Nordström, Folke, Studier i Uppsala domkyrkas äldsta byggnadshistoria, Uppsala 1952.
- Olsen, Olaf, Hørg, Hov og Kirke, Historiske og arkaeologiske Vikingetidstudier, København 1966.
- Palm, Thede, Uppsalalunden och Uppsalatemplet. Vetenskaps Soc. i Lund årsbok 1941, Lund 1942.
- Palmqvist, Arne, Kyrkans enhet och papalismen. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, I, Uppsala 1961.
- Rasmuson, Nils Ludvig, AROS-brakteater. Årsboken Ångermanland 1939.
- Redelius, Gunnar, Sigtunastudier, Historia och byggnadskonst under äldre medeltid, Lidingö 1975.
- Rydén, Bengt Erik, Något om källor, särskilt upsalaåsens. Upplands Nations Årsskrift, Årg. 40 (1977-78).
- Schück, Adolf, Svithjod och folklanden, Ett diskussionsinlägg. Hist. studier tillägnade Nils Ahnlund 23 aug. 1949, Stockholm 1949.
- Den äldsta urkunden om Svearikets omfattning. Fornvännen 1952.
- Sjöholm, Öyvind, Trefaldighetsmiljöer. En hälsning till församlingarna i Ärkestiftet 1974/75, Uppsala 1974.
- Staf, Nils, Marknad och möte, Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustav II Adolfs tid, Stockholm 1935.
- Ström, Krister, Torshammarringen – ett i Västmanland unikt vikingatida föremål. Västmanlands Fornminnesför. Tidskrift LI, Västerås 1973.
- Strömbäck, Dag, Upplands fornminnesforening 100 år. Uppland 1969.
- Styffe, C. G., Skandinavien under unionstiden, 3:e uppl., Stockholm 1911.
- Ståhl, Harry, Västeråstraktens ortnamn (bl a namnet Västerås). Västerås genom tiderna, Del I, Västerås 1956.
- Sundquist, Nils, Östra Aros, Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. Uppsala stads historia, Del I, Uppsala 1953 (till den utförliga litteraturen här hänvisas).
- Uppsala tempel och dess läge. UNT Jul 1949.
- En återfunnen karta över Uppsala på 1660-talet. Upplands Fornminnesför. Tidskrift 46: 2, Uppsala 1939.
- Det forntida Upsala i 1600-talets lärda spekulation. Uppland 1953.
- Cistercienserna och tegelbyggnadskonsten. Arkeologiska forskningar och fynd. Studier utgivna med anledning av H. M:t Konung Gustaf VI Adolfs 70 årsdag 11 nov. 1952.
- Mariakyrkan i Sigtuna. Kring några minnesbyggnader i Uppsala och uppsalatrakten, Uppsala 1972.
- Tre tidiga bilder av Uppsala domkyrka? Uppland 1974.
- Två tidiga "symbolbilder" av den primära Trefaldighetskyrkan på Uppsala Domberg? Uppland 1977.
- Sankt Eriks dödsplats, dödsår och skrinläggningsdatum. Upplands Nationsblad, nr 4, 1979.
- Söderlind, Stefan, Erik den heliges skrinläggning och Uppsala ärkesätes flyttning. Hist. tidskr. 1950.
- Uppsalakyrkans byggnadsprogram på 1200-talet. Hist. tidskr. 1952.
- Huvuddragen av domkyrkans byggnadshistoria intill 1610 i dokumentens belysning. Restaurering av Uppsala domkyrka, Förslag avgivet av Uppsala domkyrkas restaureringsakkunniga, Stockholm 1956.
- Thordeman, Bengt, Sigtuna. Svenska kulturorter, 6, Stockholm 1926.
- Wideen, Harald, Till diskussionen om Uppsala hednatempel. Fornvännen 1951.
- Åmark, Karl, Om Upplands marknader. Upplands Fornminnesför. Tidskr. 45: 2, Uppsala 1936.